

925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№87
(19124)

2018 чылдың
июль 26
четверг

Хүннүң үнери — 04:23
Ажары — 20:47
Хүн дурту — 16:24

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүң медээлери

ПЕНСИЯ НАЗЫЛЫГЛАРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Каң-оол Даваа Тыва Республиканың Күрүнениң күш-ажыл инспекциязының удуртукчузу Эдуард Доржу-биле ужурашкан. Ужуражылганың кол темазы — пенсиялаар назы-харны өстүрер дугайында хоойлу төлевилелин Күрүне Думазынче киригени-биле холбаштыр, хамаатыларның күш-ажыл кылыр эргелерин камгалаарын хандыраары.

Пенсия хоойлужудулгазынга өскерилгелерни кирип турар кол чылдагааны — чыл санында акшаның үнезиниң кудулап турары-биле дүүштүр пенсия төлевирин бичелеп өстүрүп тургаш, беш чыл эрткенде ортумак деңгелче, пенсияның эң кудуку төлевирин 20 муң рубльден эвээш эвес болурун чедип алыр.

Хоойлужудулга төлевилелинге өскерилгелер-биле чергелештир пенсия назыны чеде берген кижилерниң күш-ажыл кылыр эргелерин камгалаарынче угланган хемчеглерни Россияда күштелдирген.

Регионда Күрүнениң күш-ажыл инспекциязының удуртукчузу Эдуард Доржунуң дыңнатканы-биле, албан организация черлеринде пенсия назыны чеде берген улусту кызып-кыяр чоруктарны болдурбазы-биле хайгааралды чорудуп эгелээн. Бир эвес ындыг таварылга болган дугайында хомудал бижик келир болза, ону тускай сайгарып көөр.

Хамаатыларның күш-ажыл кылыр эргелеринге хамаарыштыр хажыдышкыннар болган таварылгада кады ажилдажырын ужуражылганың түңнелинде дугурушкан. Күш-ажыл хоойлужудулгазында хажыдышкыннар дугайында депутаттар дамчыштыр азы Дээди Хуралдың Даргазының хамаатыларны амы-хуузуңда хүлээп алышкынынга келгеш, хомудал болурун кичээнге апаргаш, бо таварылгада ийи таланың кады ажилдажылгазы черле чугула дээрзин Каң-оол Даваа айтып, ажил берикчилери-биле баш удур профилактиктиг ажилды чорударын сүмелешкен. Каң-оол Давааның бодалы-биле, пенсия назынның ажилдакчылар даартагы хүнге бүзүрелдиг болур ужурулуг.

БИЗНЕС-ШКОЛА ЛАГЕРИ

Чайгы дыштанылга үезинде Кызыл хоорайда школар чанының лагерьлеринден аңгыда, чүгле хүндүс ажилдаар лагерь хевиринге «Сайзыралдың девискээри-17» деп бизнес-школа ажылын эгелээн. Лагерьниң удуртукчузу Ай-Суу Биче-оолдун тайылбыры-биле алырга, Тываның юридиктиг ажил берикчилериниң болгаш амы-хууда сайгарлыкчылар ассоциациязының төлевилелинге үндезилээш, ук лагерьни тургускан.

Уруглар маңаа келгеш, англи дылды шынгаздып ап, угаан-биле дүрген санап өөренир, бодаарынга, бодалдарын хостуг илередип чугаалаарынга болгаш сайгарлыкчы ажил-иштиң эге билиглери-биле таныжарлар.

Бизнес-школаның башкыларының аразында чедииш-кинниг ажилдап чоруур бизнесменнер, бизнес-данс школазының удуртукчузу Эрес Апты, хуу англи дыл школазының ээзи Саглай Кара-Сал, Тываның күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң башкызы Саяна Хомушку дээш өскелер-даа бар.

ЭКОНОМИКТИГ ДЕСАНТ

«Аныяк өг-бүлеге — кыштаг» төлевилелдин киржикчилериниң экономиктиг болгаш саң-хөө билиин бедидер сорулга-биле оларны деткип, информастыг тайылбыр ажылын чорудар «Экономиктиг десант» төлевилел республикада ажилдап эгелээн.

Ында «ТР-ниң Бизнес-инкубатору» КБА-ның экономистери, федералдыг үндүрүг албанының ТР-де эргелелиниң кол үндүрүг инспектору кирген. «Экономиктиг десант» Тожу кожуунче бирги үнүшкүннүг организастаан. Олар бо кожуунда төлевилелдин киржикчилери чок-даа болза, бөлүк тараачын-арат ажил-агыйларының баштыңнары база сайгарлыкчылар-биле ужурашкан.

«Наадым-2018»-тиң чемпиону

АЛДАРЛЫГ МАЛЧЫН

Кызыл кожууннун Кур-Чер сумузунда дээ ажил-агыйның «Чечек» бүдүрүлгө оперативиниң улуг малчыны Каң-оол Рбуевич Кууларның назыны 70 харның динче үнзе-даа, ынак ажылын кылбы-ан, аныяктарга арга-дуржулгазын дамып берип чоруур.

Көдээ ажил-агыйның бо адырында 54 иң дургузунда ак сеткилдиг, үре-түңнелдиг дап турар. Ооң хөрээн Тываның Россияга кара-биле каттышканының болгаш Кызыл

хоорайның үндезилеттинип тургустунганын-дан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан юбилей медалы каастап чоруур. Оон аңгыда ол Кызыл кожуун чагыргазының болгаш Көдээ ажил-агый яамызының хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Тыва чоннун үндезин байырлалы Наадым таварыштыр, үр чылдарда ак сеткилдиг үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш, Каң-оол Кууларга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан.

Онза байдал

САНИТАРЛЫГ
НЕГЕЛДЕНИ
САГЫЫР

Барыин-Хемчик кожуун-
нуң бир малчын турлаанга
31-34 харлыг, ийи аныяк
эр кижилериниң дилээ-
биле улуг бода мал аайлап
тургаш, билдинмес аарыг-
дан аараан. Эът-кежинге
оюлганнар тыттып кээрге,
оолдар эмчи дузанын дил-
леп эмнелгеге чеде берген.

Кызыл-Мажалыкта кожуун-
нар аразының төп эмнелгезинге
аарыг кижилерни ол дораан чыт-
тыргаш, анализтерин хынааш,
сибирь язвасы деп карааш,
улаштыр республиканың халда-
вырлыг аарыглар эмнелгезинче
шилчиткен. Бо хуннерде Тыва
Республиканың Гигиена болгаш
эпидемиология төвүнүң лабо-
раториясында ол кижилерниң
анализтерин хынап турар.

Сибирь язвасы онза айыл-
дыг халдавырлыг аарыгларга
хамааржыр. Оон аараан кижиниң
эът-кежинге кадага хевирлиг
чүүлдер тыттып, эди изири.
Эът-кеште шыйбак черлер та-
варыштыр азы тыныш орукта-
рын ийикпе, аш-чем таварты,
кижиниң организмине халдавыр
кирер.

Аарыгның өскөзүн черинде
Росхереглелхайгаарал эрге-
лели, ветеринарлыг болгаш
эпидемиология албаннар кады
ажылдап турарлар.

Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол понедельникте, аппа-
рат хуралына, сибирь язвасы-
дыр дээр аарыгның бадыткалын
манап турбайн, Барыин-Хемчик
кожууннуң Барлык сумузунуң
Кудук деп черде малдың
коданының девискээринге ка-
рантинни чарлап, эпизоология
черден 5 км радиустуг айылдыг
зонаны тургузуп, ол зонадан
мал-маганы, мал продукция-
зын, мал чемин ажылгаарына
хоругдалды чарлаарын айткан.

База ол ышкаш, Барыин-Хем-
чик кожуунга тускай хыналда-
эрттирилге пунктузун ажадарын
Шолбан Кара-оол негезен.

Кожуун чагыргазы ооң-биле
холбаштыр, мал соккаш, ооң
эдин ярмаркага садарын база
малды аай-дедир сөөртүрүн түр
када хараан. Кадык камгалап
ямызы кожуунда аарыгга удур
тарылганы катап эгелзэн.

Тыва Республиканың Вете-
ринарлыг хайгаарал албанына,
республика девискээринде ки-
жилер болгаш мал-маган ара-
зынга сибирь язвасы аарыгны
нептереп тараарын болдурбас
сорулга-биле дарый ап чорудар
хемчеглер планын ажилдап кыл-
гаш, бадылаарын дааскан.

Тыва Республиканың Вете-
ринарлыг хайгаарал албанының
бадылааны, онза айылдыг
аарыгны нептерээрин болдурт-
пайн, ону чок кылыр дээр хем-
чеглер планын күүседиринге
Тыва Республиканың күүсекчи
эрге-чагырга органы бодунуң
талазындан дузаны көргүзөр.

Тыва Республиканың
Чазааның даргазының оралак-
чызы Б.Н. Монгуш Тываның
Баштыңының даалгаларының
күүселдезинге хыналданы чо-
рудар.

«Үстүү-Хүрээ-2018»

Чадаана хоорайның төвүндө «Мани хүртү».

МАНИ ХҮРТҮЗҮНҮҢ АЖЫДЫШКЫНЫ

Бо чайгы чаъс-чайыктың ужун
эриин ашкан дажыг хемге кыстырган
«Үстүү-Хүрээ» фестивалы июль 22-
де доозулган. Фестивальдың эртип
келгени он тос чылдарның иштинде
мындыг кончук улуг чаъс-бораңныг
байдал чаңгыс-даа туруп көрбээн,
чоннуң Чадаана хемниң көвүрүүн
кырлап кешкеш, дириг хөгжүмнү
магадап дыңнаар, фестивальчы
сагыш-хөөннү кезинге өйдүктүрер,
иштикиден, даштыкыдан келген
хөгжүмчүлери сонургап көөр арга-
лары кезээде ажык турган.

Ам бо чайын агаар-бойдус хөгжүмчү-
лери болгаш масса көрүкчүлери ынчал-
дыр ийи талага ийи чарып кааны ол. Ам
канчаар, бойдуска чагыртыр апаар, кижилер
хөөкүйдө бойдушту чагырар күш чок, бис
чүгле ооң төлдери бис. Артында-ла бой-
дуска чораан черивиске-ле богувус октап
чоруур чурум чок төлдери бис. Бурган
бисти кезедир дээр, бойдузун камназын
дээр, боданып көрзүн дээр, арыгланзын
дээр чаъс-чайыын чорутканы-даа чадавас.
Шынап-ла, стадион долгандыр бок-даа
кедергей. Оода тарымал тоорук картын
олурган-турган черинге-ле октап кааптар,
стадионнуң олуттары шупту тоорук кар-
ты чорду. База бир чугаалаксаан чүвем
— ада-иелерниң уруг-дарыын хай дивези.
Бичии оолдар стадионнуң улуг өртектер
чараш кылымал газонун чула тырткылай
бээр, ада-иеси тоо-даа чок, мен дүвүрөп,
хөлзөй бээримге, чанымга орган эр кижилер
күштүг чоон үнү-биле хайт дээр, ам кээр
соксадылар. Ол хире чараш, делгем, онза
стадионун камнаар-ла болгай, уругларын
сургаар, долгандыр турар хүрээлелге кам-
ныг болурунга өөредир.

А ниитизи-биле алырга, Чөөн-Хемчик
кожууннуң чагырга чери, культура ажыл-

дакчылары эр хейлер, Чадаана хоорайга
ырак-чооктан келген фестивальчыларга,
аалчыларына база чонунга кожуун Наады-
мын организастыг, чараш, аянныг кылдыр
эрттирип бээр дээр, дыка-ла кыскааннар.
Ол хуннерде Чадаананың төвүнге элек-
три чыры ийи-үш хонук кыппайн турган.
Ынчалза-даа шимчедикчи (движок) күжү-
биле электрини үндүрүп алгаш, онза чугула
байырлыг хемчеглерни эки эрттирип шыдап
турдулар.

Ажыдышкын үезинде.

Бир ындыг онза солун, улуг уjur-утка-
лыг болуушкун — Мани Хүртүзүнүң ажы-
дышкыны болган. Июль 20-де 10 шакта
хоорайның ортузунда сесерликке онзагай
тудугнуң байырлыг ажыдышкынында
Тываның Камбы-ламазы Лопсан Чамзы
чыылган чонга чүдүлгө хүртүзүнүң Чадаана
хоорайда ажыттынып турары-биле изиг
байырын өргүп чедирген. Ооң соонда лама
башкылар эки чаагай бодаралдың номна-
лын номчуп чалараткан.

Буддистерде чүдүлгө дугуйлары долгаа-

рының ёзулалы шагдан бээр туруп кел-
Хүртүнү долгаарга, ооң иштинде суу-
судурлары кады эргилгеш, судурларны
чүс катап номчааны-биле демей болур.
ханы философчу, буддистчи утказын а-
га, хуулгазын судурларның шимчээш-
кижиде чыгыл берген багай энергиялар
казыыр зарядтарны шын эргилишши-
эккел, ооң арыглаашкынын кылып тур-
Бурун тибет номналдарда бижээнин
гаар алырга, хүртү долгандыры аары-
жыктардан камгалаар болгаш аза-букта
чагатпас дээр. Хүртүнүң иштинде
саазыннарда бижээн судурларның эң
— «Ом мани падме хум» хүртүнүң дөзү-
гандыр орааттынган болур. Чадаана
Хүртүнүң номнарын ораар буянныг үн-
идепкейлиг киришкеннер.

Черле ынчаш Мани хүртүзүн ту-
кылган болгаш ооң тудуунга дузалаш-
кижилер шупту ачы-буянны боттары-
ажылдап алган болуп турар. Хүртү
ажылгалче кирип, эки шынарлыг ту-
каан тудугжуларга өөрүп четтиришкен-
хүндүлел бижиктерин, өртектер белек-
ни чагырганың өмүнээзинден култы-
килдизиниң ажылдакчылары тывыска-

Сайзырап, чаарттынып турар Ча-
даана хоорайда буддистчи чүдүлгениң база
ыдык эдилели — Мани хүртүзү ажы-
эгелзэн болгаш долгандыр хүрээлел
кижилерге ачы-авыралын, чаагай салда-
чедирип эгелзэн. Ынчангаш аянныг ча-
ханы уjur-дузалыг Мани хүртүзүн Ча-
Хемчиктин чону камныг эдилеп, сал-
сеткилин арыглап, эки бодалдар-биле
долгандырып турарга, оларның амыды-
чуртталгазы экижил, чаагай үлелери бо-
раарына эки салдарлыг болуру чугаа-

Надежда ЭРТ

Вячеслав МОНГУШУҢ тырттыр
чурукта

Делегейниң армейжи оюннары

«ШЕРИГ РАЛЛИ» ЭГЕЛЭЭР

«Шериг ралли» — делегейде бил-
дингир «Париж-Даккар» азы «Торгу
оруу» дээр ышкаш, солун, хей-аъттыг
адаан-мөөрейлиг чарыш болур. Ооң
киржикчилери даглыг, ховулуг, суглуг,
шаптаразыннарлыг черлерге шериг
техниканы кайы хире башкарып би-
лирин көргүспүшпаан, бодунуң бедик
мергежилин бадыткаар.

Мөөрейге тус-тус дайынчылар болгаш
командалар киржир. Тиелекчини илередир-
де, ниити санны үндүрүп, чедер-четпесте-
рин база көөр.

2017 чылда шериг техника башкарык-
чылары Россияның мурнуу чүгүнде үш
регионга — Астрахань, Волгоград областар
биле Калмыкияның төнчү чок шөйлү бээр
узу хемчээлдиг оруктарына чарышты
эрттирген.

Россияның Камгалап ямызы 2018
чылда Делегейниң армейжи оюннарын
Тывага эрттирер деп шийтирни үндүрген.
2018 чылдың июнь 3-9 хуннеринде, Тывага

Делегейниң армейжи оюннарының россий-
жи чадазы болуп эрткен. Аңаа Төп, Мурнуу,
Барыин база Чөөн шериг округтарындан,
Соңгу флоттан база Агаар-десант шериг-
леринден, шупту 6 команда киришкен.
Маргылдааның түңнелинде Төп шериг
округунуң шериг чоллаачылары тергиидеп,
делегей оюннарына Россияны төлээлеп
киржир эргени чаалап алган.

Боудаада шериг-армейжи авточарыштың
делегей маргылдаазына киржир дээр,
Египеттин, Кыдаттын, Узбекистанның база
Россияның командалары Тывага чедип кел-
ген. Шериглер тус черниң агаар-бойдузунга
чаңчыгып, боттарын белеткеп алыр дээр,
баш бурунгаар келгеннери ол. Кыдаттын
командазы боттарының техниказы-биле
киржир болган, арткан командалар россий-
жи машиналар-биле чаржыр.

Июль 29-та кайысылал Кызыл хоорай-
ның Арат шөлүнге маргылдааның байыр-
лыг ажыдышкыны болур. Сөөлгү үениң
шериг техниказының делгелгезинден

аңгыда, суй белектер ярмарказын эртти-
аалчыларга таныштырылгалыг оюн-
лааны организастаар.

Ийги хүнде азы июль 30-де — ком-
даларның төлээлериниң чаңгыстың ча-
жы-биле маргылдааның кол кезээ эгелзэ.

Июль 31-де 55-ки тускай мото-а-
жы (даг) бригаданың полигонунга «Т-
автомобильдерниң киржилгези-биле»
чадазы азы пулеметтан кара адары-
чижил.

Август 1-де маргылдааның үшкү
дазы болур. Аңаа 2-ги маршрут-
«Сүрүүшкүннүг чарыш» болур.

Август 2 — дараазында кол төнчү ча-
белеткенип, техниказын хынаар хүн.

Август 3-те — шупту киржикчилер
манда аайы-биле чарышка мөөрейлеш-

Август 4-түн хүнүнде 19.00 шакта
Кызылдың Арат шөлүнге маргылдаа
байырлыг хаашкыны болур. Тиелекчи-
ни шаңнап мактаар, артистерниң кон-
көргүзүүн бараалгадыр. 21.30 шакта
«Делегейниң армейжи оюннары-2018»
байырлыг салют-биле доостур.

Бистин

Баштайгы тыва ужудукчуга

ТУРАСКААЛДЫ ТУРГУСКАН

Тываның төөгүзүнде бир дугаар ужудукчу Чооду Кидиспейниң хөрек тураскаалының ажыдышкыны июль 24-те болган. Тураскаалды Кызыл хоорайның аэропорт де-вискээринде тургускан.

Анаа ТР-ниң Баштыңы Ш.В. Кара-оол гаш тураскаалды тударына улуг хуузу кириштирген хүндүлүг хоорай Анай Балчыровна, Валерий Ховалыгович Кара-оолдар болгаш яамы, өмстоларның удуртукчулары, хөй-тиг организацияларының төлээлери, Чооду Кидиспейниң салгалдары болгаш тураскаалга хамаарылгалыг өске-даа келген.

Шолбан Кара-оол.

ажыдышкынның байырлыг кеззе-ин Баштыңы Шолбан Кара-оол ажы-тура, Чооду Кидиспейниң кыска до-амдарын чугаалааш, ооң маадырлыг-ын демдеглезен.

Шак мындыг төөгүлүг болушкунга ири – меңээ улуг аас-кежик-тир. дээрге Чооду Дагбаевич Кидиспей-ның төөгүзүнде база бир онзагай-перниң бирээзи деп шупту билир-ындыг хүндүткелдиг өгбевиске ту-ал тургузар идеяны боттандырып, үзелдиги-биле бо төлевилелге идеп-киришкен чонга өөрүп четтирдим. Гү үеде шак мындыг хөй-ниитичи-нэшкиннер хөй апарганынга база-и тур мен. Ол эки-дир. Чүге дээр-ге иң арын-нүүрүнүң оттуп турары ол-унгүг хемчег дээрге хөй-ниитиниң,-ниң ажылыңар болуп турар-дыр.

Истиң ужудукчуvus Чооду Кидиспей-мчык маадырлыг кижиге турган. 20-ылдарның эгезинде тыва чоннуң-и-чолунга кончуг өскерлишкенин-иш төөгүлүг болушкуннар болганын-дыка эки билир бис. Чижээлээр-ге, н чүс чылдың эгезинде Тыва Арат

Республика Россия-биле каттышкан-соонда Россияның талазындан Тыва-га дыка улуг деткимче эгелээн. Ол үелер-де транспорт аргыжылгазының дугайында-айтырылганын шиитпирлээр чугула-апарган.

Бөгүн бистер ухар чүүлге хамаарыш-кан хемчег эрттирип турар болганыв-ыста, ооң дугайында бичии чугаалаптайн. 1934 чылда Тыва Арат Республиканың-удуртулгазының дилээ-биле Оренбург-хоорайның шериг ухар чүүл учили-щезинче ийи тыва оолду чорудар деп-шиитпирни удуртукчу даргалар хүлээп-алган. Олар дээр-ге старшина Чооду-Кидиспей, дайынчы Лапшын Оюн олар-дыр. Ийи чыл эрткенде, 1936 чылда, Тыва-Арат Республиканың тургустунганындан-бээр 15 чыл болган оюнда ССРЭ Тыва-га 15 автомашинаны болгаш 2 самолетту-белекке берген. Самолеттарның би-рээзин сөөлгү курска өөренип турган-Чооду Кидиспей мунуп алгаш, Тыва-же чанып келген. Ону тыва ухар чүүлдүң-үндезилекчизи деп адаан. Эрткен төө-гүвүстүң документилери, шынзыл-галары бо төөгүнү бадыткап турар. Учи-лищени доозуп алгаш, Тывага чанып-кээр-ге, ону Тыва Арат Республиканың-авиавенезонуң командиринге томуй-лаан. 1941 чылдың июнь 22-де гитлер-жи-аг-шериглерге удур тулчур опполчен-ци отрядтарны белеткээр деп шиитпир-ни даргалар хүлээп алган.

Чооду Кидиспей белеткел курстары-н дарый эгелээн. Ооң-биле чергелеш-тир тыва аэродромнуң тудуунга база-кир-жип турган. Совет Эвилелиниң ин-женери Михаил Прохоров, Чооду Кидиспей, Лап-шын Оюн элээн каш оолдарны өөрет-кен. Он-он оолдарның аразындан кур-ска өөренири-биле Чили Чимит, Алек-сей Ензак, Хопуя Ховалыг, Виктор Очур-оол, Сергей Хунан-оол, Татар-оол Со-ян шилиттингеш, баштайгы өөреникчи-лер болган. Кызылдан Шагаан-Арыг, Ча-даан, Барыин-Хемчик, Каа-Хем, Би-и-Хем, Таңды, Эрзин, Тес-Хем, Кунгуртук-хожуун төптөрүнче ухар-хемен-иң баштайгы-рейстери ажыттынган.

Тыва ухар чүүлдүң төөгүзүнде Чооду-Кидиспей онзагай черни ээлеп арт-кан. Ол, кыска-даа болза, дыка долу-утка-шы-нарлыг амыдыралды эрткен. 1946 чыл-да, 38 харлыг тургаш, аар аарааш, чоок-улузун кагаш, өске оранче чоруткан. А-1942 чылда Лапшын Оюн чок болган. Да-йын соонда бир дугаар ужудукчулар-ның ажыл-херээн Чили Чимит уламчы-лаан. 1972 чылда Тывага 12 вертолет, 22 са-мо-лет турган. Тываның 22 сумузунче, 16-районунче, ССРЭ-ниң 23 аэропортунче-Кызылдан рейстерни кылып турган.

Ынчангы үениң техниказын чугаа-лаарга, аянынын, онзазын. Ам силер-ни бичии өөртүксеп тур мен. Удавас-лизинг-биле чаа вертолетту алыр бис.

Анай Балчыровна Кара-оол, Чооду Кидиспейниң уйнуу Лориса Натпит-оол-биле.

Ону садып алыр дээш, дыка хөй күштү-үндүрдүвүс. Ынчалза-даа ужудукчулар-айтыры арай берге байдалда турар. ФКУБ "Тыва-Авиа"-ның удуртукчузу Ш.Б. Күжүгет дарганың бо айтырыга хама-арыштыр деткимчезинге идегеп тур мен.

Бурунгаар хөгжүлдewisке, сайзы-ралывыска авиация база чугула чер-ни ээлеп турар. Ынчангаш бо төөгүнү анаа-эвес чугааладым. Авиация чок болза, хөгжүлдө турбас. Ынчангаш бир дугаар-тыва ужудукчуның тураскаалын тургу-зар идеяны боттандырган, идепкейлиг-волонтерларга Тыва Чазактың бол-гаш бодумнуң өмүнээмден четтирдим. Өгбелеривистиң кылган үүлезин сактып, аныяк-өскенге дамчыдып чорууру бистиң-хүлээлгевис-тир. Аныяктар бистиң-үлегеривисти дыңнап, көрүп алгаш, амы-дыралыңа ажыглаар. Кылган ажылыңар-дээш четтирдим" – деп, ол чугаазын-дооскан.

Тес-Хем кожуунуң Самагалдай ор-тумак школазының бичии оолдарның-“Самоледум” деп танцы бөлүү башкызы-Любовь Болат-оолдун удуртулгазы-биле “Самоледум” деп бичии уруглар-ырызының үделгези-биле чаптанчыг тан-цы-самны чыылган чонга бараалгаткан.

Бир дугаар тыва ужудукчуның турас-каалын тургузар төлевилелге улуг үлү-хуузу кириштиргени дээш, Чеди-Хөл-кожуун чагыргазының даргазы Сергек-Хертекке, Федералдыг күрүне албан че-ри “Аэропорт Кызыл” бүдүрүлгө чериниң-директору Шолбан Күжүгетке ТР-ниң-Баштыңының өөрүп четтиришкени би-жиктерин тывыскан.

Бо тураскаалды тургузар бодап-кымга, кажан төртүтүнүп келгениниң-дугайында төлевилелдиң эгелекчизи Анай-Балчыровна Кара-оол чугаалады. Кызыл-хоорайда “Серебрянка” санаторийге

Анай Балчыровна эмне-нип, дыштанып турган-үезинде эмчи сестразы-биле таныжып алган. Найыралдажып ал-ганы эмчи сестразы бир-дугаар тыва ужудукчу-Чооду Кидиспейниң уй-нуу Лориса Балдаңовна-Натпит-оол ол чүве-дир. Лориса Балдаңовна бир-дугаар тыва ужудук-чу кырган-ачазының-хөрек тураскаалын тур-гузар күзелин чедип ап-чадап каанының дуга-йында хомудап чугаа-лаан. Ооң соонда-ла Анай Балчыровнага-төлевилел дугайында-бодалдар төртүтүнген. Анай Балчыровна “Сал-гын” бот-тывынгыр уран-чүүл бөлүүнүң киржик-чизи болгаш, ында-эш-өөрүңгө бодалын-илеридип чугаалааш, концерт-марафонну-эрттирип, тураскаал-ды тургузарыңа херек

акша-төгерики чондан чыыр деп дугу-рушканнар. Марафон-концертке Тываның-ат-сурагы-даа, бот-тывынгар-даа арти-стери киржип, боттарының өмүнээзинден-тураскаал тургузар үүлөгө дузазын-каткан.

Тураскаалды Улан-Удэ хоорайга-чагыг езугаар кылган. Чараштыр си-ил-бип кылган тураскаалды Кызылдың-аэропортунуң девискээринге тургуза-рынга хууда сайгарлыкчы Роберт Доржу-бүдүрүлгезиниң күжүн кириштирип, төлевилелди эчизинге чедир боттан-дырган.

Тес-Хем кожуунуң идепкейлиг-волонтерлары тудуг ажылының үезинде-хоюн-даа дөгерип эккеп, ажилчын-нарны ашкарып-чемгерип турганын Анай Балчыровна онзалап чугаалады. Чүгүлө ол кожуун эвес, а өске-даа ко-жуун чагыргаларының даргаларының, чоннуң хөй-ниити ажылынга идепкейи-дээш, оларның эгелээшкенин деткип, төлевилелге киришкени дээш, өөрүп чет-тиргенин илередип, хүндүлел бижи-ктерни элээн хөй волонтерларга тывыскан.

Чооду Дагбаевич Кидиспейниң дун-кызы Алдын-кыс Кидиспейниң уруу Ло-риса Балдаңовна Натпит-оол:

“Эргим, хүндүлүг чонум, бо хүн мында-чаа тураскаалдың ажыттынып турары-дээр-ге улуг аас-кежик. Анай Балчыров-на биле Валерий Ховалыгович Кара-оолдарның ачы-хавыязы-биле бо тураскаал тургустунган. Марафон-кон-церттеривиске киржип турган артистери-виске, билет садып алгаш, концерттерни-көрүп турган чонувуска четтирдивис. Силерниң чыгган акшаңарның дузазы-

Валерий Ховалыгович Кара-оол, Чооду Кидиспейниң уйнуу Лориса Натпит-оол ак пестү бадырган соонда.

биле бо тураскаал туттунду, чонум. Бир эвес бо хүнде авам болгаш угбам-бистиң аравыска чораан болза, аажок-ла өөрүүрлер боор. Чүге дээр-ге боттары-дириг тургаш, дарга-бошкаларга кирип, тураскаал дугайында айтырыгны көдүрүп-шаг болганнар. Көвей чылдарның дур-гузунда болдунмаан үүлени чонувустуң-ачызында боттандырганынга улуу-биле-өөрүп четтирдивис” – деп чугаалады.

Тураскаалды шып каан ак пестүг ко-жааны Чооду Кидиспейниң уйнуу Лориса-Натпит-оол биле Валерий Кара-оол ба-йырлыг байдалга ажиткан соонда, чыыл-ган чон тураскаалдың баарыңа дириг-чечектерни салып, мөгейген.

Айдың ондар.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Тураскаалга чурук.

Тываның база бир улуг кожууннарының бирээзи Чөөн-Хемчикке чылдың-на июль айда делегей чергелиг дириг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң фестивалын эрттирери чаңчыл апарган. Бо фестивальга даштыкыдан болгаш чурттуң өске-даа регионнарындан хөгжүмчүлөр кээп кирип турары солун. Ынчангаш чоннарның найыралын доңнаштырган Чадаана дизе, частырыг болбас боор.

Делегейде сурагжаан Үстүү-Хүрээ фестивалы биле кожууннун малчыннарының Наадымын чөөн-хемчикчилер кады эрттирип турарлар. Ынчангаш бо удаада база кижиниң хөйү аажок.

Үстүү-Хүрээ фестиваль эң-не баштай 1999 чылда эгелзэн, бо чылын 19 дугаар эртип турары бо. Фестивальдың чамдык аалчыларыңа ужуражып, ооң дугайында бодалдары-биле үлештивис.

Америкадан келген аян-чорукчу, хөгжүмчү Джони орус дылды бичии өөренип алган. Ол чоннун уран чүүлүн сонуурган келгенин база мындыг солун хемчегни чүү-даа доктаадып шыдавас, хем суу дажып, үерлей-даа берген болза, хөгжүмчүлөр ол-ла хевээр аяң-шыктыг шөлде ырлап-шоорлап турарын, дараазында чылын база келиксеп турарын чугаалады.

Бо фестивальдың эң солун кезээниң бирээзи — «Хороо»-ла болгай. Чыылган чон Чадаана хоорайның Алды-Хүрээзиниң чанында «Чанчуп Семба» деп субурганга тейлеп алгаш-ла, оон Үстүү-Хүрээ уунче чыскаал-биле үнүпкөннер. Бажында ОШАЧКИ ажилдакчылары, оон соонда лама-башкылар, хөгжүмчүлөр, улуг-биче чон, улуг назылыглардан бээр бар. Шала сөөлзүредир бир херээжен кижии уруундан четтинип алган кылаштап чор. Ол Чадаананың 65 харлыг хоочун чурттакчызы, ам үш дугаар чыл «Хороода» кирип турар Серен Ондар болду.

Үстүү-Хүрээге хөй чон чеде бээр, лама-башкылар сарыг-шажынның өөредиг, езулалы-биле арыглаашкыннары кылып, номналдарны номчаан.

БОРА-БУЛАК ХОВУЗУНГА

Чөөн-Хемчик кожууннун малчыннар Наадымында эр кижиниң үш адаанының

Алды-Хүрээден Үстүү-Хүрээге «Хороо» үезинде.

бирээзи аът чарыжы ат-сураглыг Бора-Булак ховузунга эрткен. Бо чылын аныяк, улуг болгаш чоруктуг чүгүрүк аъттарны чарыштырган. Чылгы мал өстүреринге сонуургалдыг оолдар бо кожуунда хөйдүр дээрзин Бора-Булакка баргаш-ла эскердим.

Баштай-ла 4 харга чедир 28 аныяк чүгүрүк аъттарны салып үндүрген. Он километрге Иймениң хоочун чылгычызы Борис Ондарның аяды эртип келген. Ийи дугаарында Чадаанадан Артыш Сувааның, 3-кү черде база ол-ла хоорайдан Роман Ондарның, а 4, 5 дугаарында Теве-Хаядан Сылдыс Донгактың, Хайыракадан Адыгжы Кара-Салдың аъттары сүрүштүр келгилзэн.

Дараазында база-ла 10 километрге улуг чүгүрүк аъттар чарыжыңа Иймеден Кежик Монгуштуң аяды эртип келди. 2 дугаарында Ишти-Хемден Аким Дары-Суруңнун, 3-күзүңге Теве-Хаядан Сылдыс Донгактың база 4-5 дугаарында Алдын Ондарның (Хайыракан) биле Буюн Тулуштуң (Чадаана) аъттары удаа-дараа кире халып келген. Оон соонда чоруктуг

аъттарның 15 километр чарыжыңа база-ла Иймеден Аржаан Монгуштуң аяды мурнай-ла халып келди. 2 дугаарында Аңчы Монгуштуң (Чадаана), 3-те база-

Чөөн-Хемчик кожууннун аът спортунун даргазы Артур Демир-оол.

(Репортаж)

ла Ийме аяды Айдыс Монгуштуң, 4 дугаарында кайызы-даа Шеми суурун Сылдыс, Хемчик Монгуштарның аяты халчып келгеннер.

Чарышты кожууннун аът спортунун даргазы Артур Делгер-оол башкап эрттирген. Чыл санында Бора-Булак ховузунга чүгүрүктер чарыштырып чаңчыл апарган, аъттың ээлери-даа, нукчулары-даа дүрүмнү пат билирин бо бо чарышка 10 хире улуг чүгүрүк аът чоруктуг 30 ажыг малдар киришкен чугаалады.

Үстүнде демдеглээн Иймениң хоочун чылгычызы Борис Серенмаа аныяндан-на мал малдап келген, хүнде оон коданында шээр, бода болгаш чүс ажыг чылгы бар. Шынап кончуг дээн чүгүрүк аъттарны өстүр чоруур чылгычы болду. "Мурнуку чарда чылгы малым оон-даа хөй тур-

«Үстүү-Хүрээ-2018»: түңнелдер

ХӨГЖҮМНҮН

«Эдиски» бөлүк.

Үзүк-соксаал чок чаыстаашкын соонда үер-чайыктан үстүр чыгап турган «Үстүү-Хүрээ» фестивалы бо чылын ылап-ла болган, ырак-чооктан келген хөгжүмчүлөр оюн-концертин Чадаана хем унунда ортулукка келген мөгейкилерге, көрүкчүлөргө, аалчыларга бедик деңгелге бараалгадып шыдаан.

Бо удаада фестивальга көргүскөн жанрлар — классика, фольклор, джаз, рок. Новосибирск хоорайдан хылдыг хөгжүм оркестриниң дирижеру Алим Шахматеев (ында күрүне филармониязының

кол дирижеру, опера, балет оркестриниң удуртукчузу) Иоганн Себастьян Бахтың «музыка дээрге сагыш-сеткилдин Бурган-биле чугаазы» дээнин фестивалга хамаарыштыр илереткен. Чүге дээрге «Үстүү-Хүрээ» — дириг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң фестивалы болуп турар. Алим Шахматеев Тываның күрүне филармониязының Виктор Тока аттыг симфониктиг оркестриниң көргүзүүн удурткан.

«Үстүү-Хүрээ» фестивалы кандыг-даа фонограмма чок, дириг хөгжүмнүн шуулганы болуп келген. Бистиң филармонияның

суртаалдап чорууру симфониктиг аялга фестивальдың бир онзагай үнү апаарын чоорту чедип алыр бис» — деп, фестивальдың директору, Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, Тываның В.Халилов аттыг күрүне филармониязының директору Игорь Дулуш дыңнаткан.

«Ят-Ха» этно-рок-бөлүктен Альберт Кувезин, Лондондан келген британ хөгжүмчү Теодоре Сципио «Үстүү-Хүрээ» фестивалының күзениң киржикчилери болган. База сурагжып өзүп олурар «Хар-тыга» этно-джаз-бөлүү, Улан-Батордан 27 хөгжүмчү составтыг улуг джаз-бэнд фестивалды каастааннар. «Хөгжүмнүн аңгы-аңгы угланышкыннарында ажилдап чоруур хөгжүмчүлөр бот-боттарын дыңнааннар. Хүн бүрүдеги амыдыралда олар боттарын танышпас-даа бол, маңаа боттарының чогаадыкчы ажилыңа үнелелди бергеннер» — деп, Игорь Дулуш демдеглээн.

Бо фестиваль үезинде Тыва филармонияның Виктор Тока аттыг симфониктиг оркестри национал академиктиг музыканың классиказы апарган «Таёжная симфония» деп чогаалын күүсеткен. Композитор Виктор Токаның бодунун күүседип чорааны партиязын делегейде сураглыг гитарист Альберт Кувезиниң ойнап күүсеткени фестивалдың бир

чырыкчулук болган. Ол «Ят-Ха» бөлүктү тургузукчузу, бодунун коллективи-бийи кезжээ ойнаан, аңаа Лондондан гитарист Теодоре Сципио кончуг эл каттыгып кирип, бедик күүселдени раалгаткан.

Моолдан келген Саруул-Ода Омарга удурткан джаз-оркестр база бичирич аядышкын болган: ол о көргүзүү-биле делегей чергелиг джаз коллективтериниң санынче кирген.

Фольклор жанрыңа Тываның «Кеңгирге» болгаш «Дугай» деп ансамбльдери база трио «Кант» ойнаан. Тыва Республиканың Чадааның аът үрер хөгжүм оркестри кайгамчык оюн көргүзүү-биле база катап чырыктылапкан. Оркестр Белгород хоорайга Кулчуушкунунун 75 чыл оюнга турра кааткан хемчеглерге киришкеш, көнүч чаа келген.

«Үстүү-Хүрээ» мөөрейинге 120 хөгжүмчү киришкен. Оон түңнелинде номинацияга шылгарааннар: «Виртуоз Улуг-Хема» — Шагаан-Арыг хоорайда «Дембилдей» ансамбль, удуртукчузу А.Жаана Доспан; «Чадаана мээң чүрээм» — Чадаана хоорайдан «Кеңгирге» ансамбль, удуртукчузу Владимир Куулу «Индий Хороо» — «Кайлас бэнд» бөлү (Россия — Индия); «Eralash hoggor» — «Hoggor in Grotesque» бөлүк, Краснояр-

ДОҢНАШТЫРГАН ЧАДААНА

Театржыткан көргүзүг.

чылын харын арай эвээжей бергени дур" деп шын сеткилинден ол чугаа турду. Мындыг эрес-кежээ, уксаалыг дарны өстүреринге үлүүн киришти-чоруур чылгычыга «ТР-ниң алдарлыг чылгычы» деп бедик атты тывыска-даа кончуг чөптүг-дүр. Оон-даа өске ымаккай, ажил-ишчи чылгычылар бо уунда бар.

АЛАЛАП ДААРААН ЫШКАШ УРАН ЧУРТУМ ЧӨӨН-ХЕМЧИИМ

Мынчаар чеченчидип адаан тржыттынган көргүзүг Наадым ырларының онза кезээ болган. Бо негнни Чадаананың Мерген-Херел угуш аттыг Культура бажыңының лдакчылары эки белеткелдиг органи-тап эрттиргенин көрүкчүлөр үнелзэн. уунуң шупту сумуларынды культура лдакчылары, бөлгүмнер киржик-ери болгаш күзелдиг талантылыг актар — шупту 200 хире салым-чая-ылар тоолда ышкаш самнап, ырлап

тургаш, чонга аян тудуп бараалгаан.

Хөлбең ногаан, көктүг-шыктыг шөлге, башкарыкчы-даа өткүт үнү-биле:

«Арат-малчын уктуг-дөстүг,

Ажил-ишчи чону элзээн

Чөөн-Хемчиим чуртувустуң

Байырлалы Наадым-биле!»

деп, чечен-мергени кончуг шүлүктөп тур-гаш, байыр чедирди. Чүзүн-баазын өңнүг хептерлиг оолдар, кыстар «Тооруктуг долгай таңдым» деп уран чогаадыкчы самын тепкеш бардылар. Ооң соонда шөлдүң дап-дал ортузунга субурганнар дүрзүлери көстүп кээрге, самчылар ону долгандыр тура кааптарга, улаштыр-ла лама башкылар кылаштап кээрге, башкарыкчы тайылбырлап тур. «Чөөн-Хемчик, Чадаананың төөгүзүнүң оруу Алды, Үстүү хүрээлерден үндезилеп тургустунган. Сайзыралдың бүгү оруу шажын-биле чергелештир басып келген. Дириг хөгжүмнүң болгаш чүдүлгениң Үстүү-Хүрээ фестивалы төөгү-биле

хөгжүлдени тудуштурган көвүрүүвүс-түр. Ыдык, улуг эртиневис Үстүү-Хүрээниң тудуу делегейниң бүгү чонун каттыш-тырган. Ам бо хүнде Үстүү-Хүрээниң чырыктылыг чулазы хып, муң-муң бурган, сагызыннар буян-кежик камгалалын хайырлап турар" дээрзин башкарыкчы таныштырып чугаалаан. Ооң соонда аныяк ыраажы Юлия Санаа чыылган чонга «Тыва өглер» деп ырыны кайгам-чык өткүт үнү-биле бадырып берди. Юлия ырлаарга, кижиниң катап-катап дыңнаксаазы кээр, ыраксаазы-даа кээр чорду. Ыр-шоорга улаштыр Бажың-Алаактың аныяктары торгу хээлер тудуп алгаш, «Бистиң эртиневис» деп көргүзүгнү бараалгаттылар. А өскелери «Амыракты», «Дөгээ баары кыйгырып тур» деп танцы самны чизиредир теп-кеш барды. «Чылгычының ырызын» хөйүнүң күүселдези-биле бараалгатканы мырыңай онзагай, чоннуң ниити самы «Декей-оо»-даа чараш-ла-дыр. Черле

ынчаш театржыткан көргүзүү онзагай-ланып, байырлалды аян-шинчи кирип турган.

"Мындыг солун хемчегде аныяк оолдарның самнап турарының чараш-тарын" деп, хоочун журналист Надежда Эргеп-биле магадап чугаалажып көрүп олурдувус. Культура ажилдакчылары аныяктарны хөйү-биле хаара тудуп тура-рын черле демдеглес аргажок. Шынап-ла, чадаанажылар ырлап, самнап, шүлүктөп турда, салымныг-ла чон-дур.

Алдарлыг чылгычы
Борис Ондар.

Чечектелип хөгжүп орав
Черим, чуртум Чөөн-Хемчиим,
Чергележиң өзүп орав
Черим каазы Чадаанамны

дээш, ырлап-самнап көргүскени черле тергип-дир. Тыва кижиле ырлап, самнап, каргыраалап, хөөмейлеп чоруур болза, эзулуг-ла чоргаарал ол-дур.

Ася ТЮЛЮШ.

Кызыл — Чадаана — Кызыл.

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

ХУУЛГААЗЫНЫ

ай, удуртукчузу Евгений Циглинский; «Формула любви» — «Формула» бөлүк, ыл хоорай, удуртукчузу Наиль Сал-«Горячие сердца» — Кызыл хоорай-«Туна» бөлүк, удуртукчузу Аңчы Там-«Вечная молодость» — «Эне-Сай» бөлүк, Шагаан-Арыг хоорай, удуртукчузу ын-Херел Хурагалдай; «Юности» — «Утренний дождь» бөлүк, Кызыл

хоорай; «Поколение традиций» (КТРК «Тываның тускай шаңналы») — «Эдиск» бөлүк, Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суур, удуртукчузу Сергей Сотпа; «За верность стилю» — Начын Сат, Сүт-Хөл; «Мастер обертон» — Мундукай Лопсан, Улуг-Хем; «Человек дождя» — Такуя Саа-са, Япония; «Уян ыры» — Дандар Даян-оол, Кызыл хоорай.

Аяңда көрүкчүлөр.

Сценада хөгжүмчүлөр.

Сөөлүндө фестивальдың гала-кон-церти болган. Аңаа тыва ыраажы кыс, «Звезда» телеканалдың мөөрейинге Россияга сурагжаан Сайлык Омму киришкен. Фестиваль совет үениң эрги тыва ырлары-биле доозулган.

«Аяңга улустуң бойдуска эң чоок байдалдарга турганы бедик уран чүүлдү чедип алырынга салдарлыг болган. Хөгжүмчүлөрнүң болгаш дыңнакчыларның аразында энергия сол-чуушкуну, музыка-биле каттыжылганың хуулгаазыны болган» — деп, Алим Шах-мамбетов чугаалааш, — «Хөгжүмнүң интернационалчы чыжын бодунуң хей-ады-биле тургускан Игорь Дулуш-тен бо хүннерде дыка хөй чүүлдерге

өөренип алдым, ооң ачызында дыка хөй чүүлдерге бүзүредим» деп, сураглыг дирижер демдеглээн.

Шынап-ла, фестиваль чеже-даа дүвүренчиг байдалга эрткен болза, иш-тики, даштыкыдан келген хөгжүмчүлөр боттарының уран чүүлүн бедик деңгелге бараалгадып, бот-боттарының чогаа-дылганын дыңнап, арга-дуржулгазы-биле үлежип, ажыктыг эки чүүлдерни боттарынга шингээдиң алганнар. Келир чылгы чээрбиги юбилейлиг фестивалга Тываның агаар-бойдузу хөгжүмчүлөргө, аалчыларга өршээлдиг-ле болур боор.

Надежда ЭРГЕП.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Сүзүк

Валерий КАРА-ООЛ

ТЫВА ЧОН
ТӨӨГҮНҮҢ
КӨРҮНЧҮҮНДЕ(Уланчызы, Эгези №78-86
"Шында")

Дээди албан-дужаалдыг кижилер Камбы-лама болур, бүгү хүрээниң калбак-делгем ажил-чорудулгазы-биле холбашкан хүлээлгелерни аңаа онаап каар. Хүрээ амыдыралының бүгү чугула болуушкуннарын аңаа илеткээр, хүрээде хамык хемчеглерни ол билген турар ужурулгү база оларны ооң чөлшээрели-биле кылып чорудар. Чагырыкчы бөлүктүң төлээлекчилери-биле төрөл харылзаалыг улус Камбы-ламаның албан-дужаалын болганчок ээлээр турган. Ооң көскү чижээ болза, Хемчик кожуунун үгер-даазы Хайдып болгаш ооң акызы Ондар Чамзы, Устүү-Хүрээниң Камбы-ламазы болур.

Камбы-ламаның оралакчызын соржу дээр. Кол башкарыкчының (администратор) хүлээлгелерин даа-ламага болгаш ооң оралакчызы болур демчиге онаап каан. Оларның хүлээлгелери болза өөредилгени, чыыштар-диспуттарны, шуугу сайгарылгазын, шажынчы байырлалдарны, хүн бүрүнүң пуджаларын, организастаары болгаш ламалар аразына тыттып келген маргылдаалыг айтырыгларын үзүп шиитпирилээр болур.

Школага өөредилге чорудулгазын дорт харылаар кижилер — ловун; хуурактар кижизидикчизи болгаш оларның корум-чурумун контрольдаар кижилер — кеский. Кунзаттың хүлээлгези — пуджалар үезинде мөргүлдөр номчууру болгаш ырлаары.

Нирба биле шомба ажил-агыйжы албан-дужаалдар болур. Биргизи — чыза башкарык казначей. Ол хүрээниң мал-маганын доктаамал санап, чизелээр болгаш ооң баш санын естүрер, өске хүрээлер-биле база хуу садыг черлери-биле сайгарлыкчы дугуржулгалар кылыр, барааннар садып алыр болгаш садар, акша-хөреңги операциялары чорудар. Шомба ажил-агыйжы эргелекчизинин хүлээлгелерин күүседир: үүрмек септелге, ончалал кылыр, хүрээ девискээрин аштап-арыглаар, хүрээни пуджаларга белеткээр. Олар илээн демчиге чагыртыр турган. Улуг звес хүрээлерге сангханың санының эвээжинден чаңгыс кижилер ийи албан-дужаалды хары угда ээлеп болур турган. Азы, сыр дедир, улуг хүрээлерге немелде албан-дужаалдар — медээчи биле тодаргай дуганның ажил-чорудулгазын харылаар дуганчы деп албан-дужаалдар көрдүнүп болур.

Бир звес Моолда дөрт сагыл четтирери көрдүнгөн тур-

ЧҮДҮЛГЕ-СҮЗҮК —
КҮЧҮ-КҮЖҮВҮС

ган болза (убаши, баньди, гецул болгаш гелун), Тывага үш сагыл четтирери көрдүнгөн: кенин, кечил (тиб. гецул) болгаш хелиң (тиб. гелонг). Баштайгы сагылды лама болуксавас анаа улуска таарыштыр көрүп каан. Тывага кыс ламалар турбаан, ынчалза-даа улуг назылыг херээженнер — шуваганчылар боттарының шиитпири-биле бажын дөңгүрөткөш, боттарын Дхармага бараалгадып болур турган.

Кенин сагылын назы-харындан хамаарылга чокка эр-даа, херээжен-даа улус боттарының күзели-биле хүлээп ап болур. Ону ламалар база бо-ла хүлээп алыр. Ол сүлде-сүзүк практиказының оруунга баштайгы базым болур. Ооң үндезининде буддизмниң 10 кол айтылгал-чагы бар, оларның хоруглары мындыг: мага-боттуң үш кара нүгүлүнден азы бачыттыг үүлгедиглеринден (өлүрүүшкүн, оорлаашкын, эр-херээжен чоруун кайы-хамаанчок кылыры) ойталаары (кылбазы); чугаа-сөстүн дөрт кара нүгүлүнден (мөгелээр, бак сөгленири, каржы-киленниг чугаа, хоозун чулчуруушкун) ойталаары; угаанның үш кара нүгүлүнден (адааргал, бак сагыш, чүве билбеси) ойталаары. Хүн бүрүнүң амыдыралына оларны сагырын мөзү-шынар практиказы деп санаар турган.

Ламаның кечил болгаш хелиң деп сагылдары чүгле Дхармага, ону практикалаарына бурунгаарлаар күзелдиг хуурактарга көрдүнгөн. Кечил сагылы 36 чүүлден бүткен, оларның кол-колу башкызын хүндүлээр, арыг болуру, ара-га-таакпыдан, хөглээшкиден ойталаары, чогуур хепти кедери болур. Анаа хуурактан кечилдин ылгалы оон пуджаларга киржип, кылып турар езулалдарның утказын билгиринде, мөргүлдөр сөзүн шээжи-биле билгиринде, бөдүүн езулалдарны күүседип шыдаарында. 15 хар четкен хуурак кечил апарып шыдаар турган.

Хелиң сагылы 20 хар четкен, бодун эки талазындан көргүскөн хууракка көрдүнгөн, ол 253 сагыр чүүлдүг. Хелиң кечилге көөрдө, элээн улуг-делгем эргелерлиг. Ол хүрээ школазына башкылап, хуу өөреникчилерлиг болуп база хүрээге бир-ле башкарыкчы албан-дужаалды ээлеп шыдаар.

Хүрээге келген хуурак бир ламаның өөреникчизи апаргаш, ону сүлде-сүзүк талазы-биле башкым деп хүндүлээр ужурулгү турган. Буддизмде башкызын хүндүлээр аажок негтереңгей, ону тибет буддизмниң чаартыкчызы лама Цоңкапа практикаже кирип, амыдыралдың езулуг утказын билип аары ол чокка болдунмас «буянның эштиң» эргежок чугулазын үндөзилээн.

Сангхага тускай байдалды тояап чоруур бадарчы ламалар ээлеп турган. Бадарчылар хүрээден дашкаар езу-чаңчыл практиказы кылып, чон аразына чурттап, хуу ажил-агыйжы болур. Оларны хүрээге эң эргежок чугула

шажынчы билиглерге өөредип, белеткээр.

Сангханың амыдыралына шуут онзагай бараалгакчылар база турган, оларны чонда «бурган-хам» дээр. Олар ламаның-даа, хамның-даа хүлээлгелерин күүседир улус турган, ындыг чорукчүлге тыва буддизмде таваржып турар. Бурган-хамнарны база хүрээге бир чыл дургузунда белеткээр, ооң соонда ламаның-даа, хамның-даа хевиниң элементилерин каттыштырган тускай хеп бээр. Байдалдарга дүүштүр ол чартык ламалар, чартык хамнар хамнаашкындаа кылыр, лама езулалдарындаа кылыр турган.

Тыва хүрээниң мөгези болур аныяк лама шаңналы-биле.

Ламалар биле хамнарның аразында харылзаалар элээн нарын турганы билдингир. Тыва улустуң төөгүлүг чугааларындан олар аразында чижир турганын номчул болур. Ынчалза-даа — ашаа лама, кадайы хам-өбүл турганы ону көргөн аян-чорукчу кадагааты кижиниң демдеглели-биле бадыткатын артканы солун.

Тыва ламалар аразына кандыг-даа кижилер турганы билдингир. Чамдык ламаларны чон өөредигни эки билбес, чазый-чилби, лама сагылдарын үрөп турар улус деп шоодуп, харын-даа буруудадып, хөңнү чокчораан. Ынчалза-даа Тывага буддийжи сангханың дээди төлээлекчилери, чүгле арыг өөредиг дээш лама апарган улус боттарын бүрүн эки талазындан көргүскөн. Ол үениң хүрээлеринге эң; эртем-билиглиг, улус-чонну эмнеп шыдаар ламалар эвээш звес таваржыр турганының бадыткалдары хей. Ылаңгыя Моолдун, Тибеттин хүрээлеринге хей чылдарда өөрөнгөш келген, ханы эртем-билиглиг, элээн каш дылды билер лама башкылар тыва чоннуң төөгүзүгө буянның ажил-херээ-биле көскү исти арттырып каан.

Танды Тыва Улус Республикасы тургустунган соонда, ооң удуртулгазына колдуунда ламалар азы шажынчы билиглиг улус ажилдап, элээн үе дургузунда аныяк республиканы башкарганы бистиң төөгүвүстүң чугула кезээ-дир. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы, мурнунда кешпи лама чораан Куулар Дондук, тыва алфавитти Монгуш Лопсан-Чимит-

биле кады чогаатчып турган, тибет медицинаны кончук эки билер лама Монгуш Севзэн (Сивен), Устүү-Хүрээге өөренип турган лама, сөөлүндө Сайыттар Чөвүлелиниң үшкү даргазы апарган Сат Чурмит-Дажы, база-ла хүрээге өөренип чораан ТАР-ның Күрүне банкызының даргазы Оюн Танчай болгаш өске-даа хей удуртукчу ажилдакчылар, эртем-билиглиг кижилер ламалар хүрээлеңинден үнгөн турганын айтып каалыңар. Чогум-на оларның удуртулгазы-биле ТАР-ның социал, экономиктиг болгаш культурулуг эде тургустунуушкунунун хемчеглерин ажилдап кылып, боттандырып турган болгай. Үжөн чылдарда оларны Москвага Чөөн чүктүң ажилчы чоннарының коммунистиг университетинге (КУТВ) өөрөнгөш келген, С.К. Тока баштаан хувискаалчы арааттар солуп, боттарының башкыларын узуткап, когун үскөн.

Буддизмниң
Тыва Республикада амгы
үеде сайзыралы

Коммунизм идеологиязынга кижизиттинген атеистерниң элээн каш он чылдар дургузунда тергидели буурап дүшкен соонда, ниити Россияга чүдүлгениң хостуун чарлаан. Ооң салдары-биле Тывага (ниити Россияга ышкаш) буддизмниң катап оттуушкуну эгелээн. Баштайгы үениң сарыг шажын хөгжүлдезинден арткан лама башкылар, хуурактар өөренип чораан практиканылар социалистиг сайзырал үезинде-даа сүзүктүг, хереглелдиг чонга ачы-дуза көргүзерин үспейн, бүдүү ажилдап турганнар. Ооң ужурундан шажын-чүдүлгениң дөзү шуут-ла үстүп калбаан болгай. Тывага хоруглуг-даа болза, сүзүглелдиг чүдүкчүлөр кожолары-биле Бурятияның, Моолдун хүрээ-хииттеринге чедип, тейлеп ап чорааннар. Билдингир тыва эмчи лама Кенден-Сүрүң Езутуевич Хо-мушку чамдык тыва ламалар-биле кады Бурятияның Иволга дацанына ажилдап, Тывадан келген чүдүкчү чонну база хүлээп ап, буянның ажил-херээ кылып чорааны төөгүвүсте кадагалаттыган. Бурятияның Иволга дацанына албан-хаакчылап ажилдап чораан тыва ламалар: Түлүш Тер-Комбу (1894-1980) — кешпи лама, Хо-мушку Кенден-Сүрүң (1916-1980) — эмчи лама, Даваа-Кечил — чурукчу лама, Монгуш Мактар-Сүрүң Шыырап — кумзат, Монгуш Сотпа Бапыш оглу — кешпи лама.

1980 чылдарның ийиги чартында Совет Эвилелинге эде тургустунуушкун — шиитпирилг өскерлишкinnen болгаш чурттуң эрткен төөгүлүг оруун шүгүмчүлелдиг угаап бодаары эгелээн соонда, шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр байдал өскерилген. Россия Федерациязының девискээринде чурттап турар чон бүрүзү бодунуң чаңчылчаан культуразын катап сайзырадыр эргени алган. Буддийжи регионнар болур Бурятия, Калмыкия болгаш Тывага ол Тибет-биле, ылаңгыя российжи буддистерниң сүлде-сүзүк талазы-биле башкы-биле деп санаары тибет буддизмниң баштыңы XIV Далай-Лама Тензин Гьятцо-биле шагда чидирген төөгүлүг болгаш культурулуг харылзааларын катап тургузарына чылдагаан болган.

(Уланчылыг).

Амы-хууда бодал

ХҮНҮН БОДА
ЧУРТТАВАС

Чуртталганың тывызыны баажызын тып дээш, туманналган бодарымга бо-ла алзы бергил мен. Дириг амытан бүгү угаан-медерелиниң саралына чагыртып чурчоруур. Оларның аразы кижилер амытан эң-не дээди медерелдиглерге хамаары мен чаш шаамдан чарт угаан гижемге, 70-80 харлыг узун, сөгбелерниң өглеринге кирип, сугааларын дыңнааш, чанар хандаа чок, уйгу келгиче дыңнап чораан мен.

Чөөн-Хемчик кожуунун бииш-Сарайга 93 харлыгында дир чонунга ачы-дузанын көрчурттап чораан Сарай-Хелиң ном ажиткаш, бо номда келир айтып каан деп чугаалап олурга сактыр мен.

Ол Бурятияның Иволга хүрээ ном хураап чедө бээр, хүрээ лама башкылары шылгап көрөшажын-чүдүлгениң дээди эртем лиин эки билер кижилер деп буурап көргөннер. Чаас чагбайн, каан туруп бээр, чаашкынны чагдытар турган башкы болгай. Кирип Сарай чурттакчыларында ол бүгү херек кырында көргөн улус амсактып, чугаалажып олуралар.

Өгбелерниң чугаалап берге биле, чаш уруг төрүттүнүп келген келир үеде чуртталгазын шууту медээлеп чулчуруп чыткан ыш болур. Чамдык чаштар амыдыралга болуп эртер докторларга хомуд хырны тодуг-даа болза, авазы амыр-дыш бербейн, орта удур үргүлчү аакталып ыглаар чылдагааны ында. Ындыг уруглар үеде медерели четчип, өзүп келгеш-аажы-чаңы бир янзы, эш-өөрү демейлешпес болур. Өг-бүлө кан эжинге олар дыка халалы. Чылдагааны-биле уругларлыг апарза, чарлыр ужурга бо-ла таажы бээрлер. Өскээр чугаалаар чаш кижиниң салым-чолу иезини штинге чорда-ла билдинип кетирүттүнүп келген чаш кижилер салым-чолдуг болганына хомуда ада-иезинге амыр-дыш бербе өзүп келир чылдагааны ол.

Чамдык чаштар чырык черына төк кээп дүшкөш, авазы аянның «ырын» тааладыр ыр бергеш, дүн-хүн чок удур-ла чылда-иезинге бичии-даа хала өзүп келирлер. Ындыг уруглар та чаптанчыг. Оларның келир үе чуртталгазына бичии-даа доктмоондактар таварышпас. Шах чар төрүттүнгөн чаштарны Буртөлдери деп өгбелерниң чугаалап чораанын дыңнаан мен. Бодунга-дыштыг, хала чок. Эш-өөрлери-хей, төрөл чону-биле-даа кезээ эдержип чоруур.

Амыдырал чаңгыс черге тур звес, үениң аайы-биле өскерли солчуп турда, тыва чоннуң ел чаңчылдары амдызында шу чиде бербее-даа, алызы бар чидериниң кырында келгени хонданчыг-дыр. Улуг эртемден башкы чоннуң чаңчылдарын чыып, аном кылдыр үндүрүп каарга-ды аныяктар ону номчуvas, амыдырага ажилдап өөрөнгөш-тир. Эргин чаңчылы-дыр деп хоруп турар ул бар звес. Аас-кежи чайгаар бол чедип келбес-тир ийин, ажи-тал Чоннуң чаңчыл-сагылгаларын салы кижилер бүрүзү бодунуң чуртталгазы экижидип алыр дээш, бурунга чүткүлдүг чоруур болза, ынчан чурталга эки талаже өскерлир.

Сарыг-оол САНЧ

(Базыр-оол)

Тываның Чогаалчылыг эвилелиниң кежигүү

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Ыраккы Тере-Хөлде

КУНГУРТУГ СУУРГА ЧОРААШ...

Кунгуртуга чорааш, ивижилерни, оларның уругларын адап-сурап чорааш, ийи-ле кижиге ужуражып, олар-биле чугаалаштывыс.

Бочун (ижи) Радик Удуксай.

Оларның бирээзи Радик Удуксай. Тере-Хөл кожуунда иви-дун төнгени-биле иви ажил-и чиккен. Кожуунну удуртуп ар даргалар иви ажил-агыйын ап тургузуп алып күзэлдиг үп, сорулганы салгаш, хемчегни ап, ажилды чорудар болза, онзагай чараш малды када-изиг күзэлдиин хоочун иви-

жи Радик Удуксай чугаалады. Ивилерни назы-харының аайы-биле хокаш, мынтыжак, тунгуй, төнгүр, мынты, куудай, чары, этер-буха дээш адап чоруп каар.

Иви ажил-агыйи чидерге, чүгле дылга кандыг салдарлыг болурун көрээлиңер. Иви ажил-агыйиңа хамаарышкан дөңгүр, таспан, ыңгыржак, буха дээн чижектиг сөстөр бистиң тыва дылы-выска ажыглаттынмайн барып, олчаан чиде берип болурунун айылы бар. Херек кырында амыдыралга кандыг-бир сөс ажыглаттынмайн турар болза, дылдың сөс курлавыры эвээзээр. Ивижилерге хамаарышкан солун материалдарны «Тыва дылда Тере-Хөл диалектизи» деп номдан сонуургап номчуп болур.

Тере-Хөлдүн балыктары

Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол четвергити балыктан кылган чөмнөр хуну кылдыр чарлап турар. Маңаа хамаарыштыр Тере-Хөл кожууннун чурттакчыларының амыдыралында балыкты ажыглап турарын бижекседим. Тере-Хөл кожуунда тооруш,

калбак-балык, мосрай, кадыргы, шереш, мөлтүгене, ояр, кызыл-атак деп балыктар бар. Балыктан чайма, борша деп чөм кылып улус болду. Боршаны кылырын мынчаар чугаалаан, «Чайын борша деп чүве кылып алыр.. Балыкты шиштээш, отка быжыргаш, кадыргаш, сөөгүнден адыргаш, хоюглааш, хунге кургадыр чадып каар. Кургап келгенин борша дээр. Кыжын, чазын чиир. Боршаны изиг шайга шыгыдып чиир. Бир адышты шайга шыгыдып каарга, бо сухарий кандыг-тыр дөмөй хөөп үнүп келир. Ынчааш эки чөм турган. Сухариде дөмөй. Борша черле эки чөм турган. Ам ону кылбастаан. Тооргуну мунгашка союп алыр. Бажындан эгелээш. Даваннарының бажы үттүг ынтыг черин даарап каар. Ол кешти эки ууштааш, ыштап алыр. Ыш сиңген кеш черле шык эрттир-бес. Тооргу хап дижир. Оозунга ааржы, борша ынтыг чүвөлөрүн кыжын чири-биле белеткеп алыр» деп тайылбырладылар. Балыкты мындыг аргалар-биле тудуп алыр: аглап-пышар, аглаар, холдаар, паралаар, тырткылаар, четкилээр, согуннаар, сүрер, сөрээлээр деп чугаалап турары солун чорду.

Полина СЕРЕН,
эртем ажилдакчызы.

хоочуннун сактыышкыны

ЭЗИРЭЭН ИНЕКТЕР

Амгы Чеди-Хөл кожууннун Хендерге девис-кээри Ынчан Улуг-Хем районга хамааржып турган чүве. Аңаа турган Жданов аттыг совхозтун директорунга ажилдап турган мен.

Хендерге дээрге мал азырап өстүреринге дыка рышкан оран-на болгай. Жданов аттыг совхозтун директорунга ажилдап чораан Биче-оол Кыргысович кул-оол бо черниң агаар-бойдузун дугайында арга-ла — көк, эдере-ле — хөк» деп магадап чугаар кижиге. Ооң ол сөстөрүнде ханы утка-ла бар. дөргө сүүзүнүг оят-сигенниг делгем оларлар-серин чайлагларлыг. Ынчангы чүгле бистиң хостун эвес, Улуг-Хем районнун «Күш-ажылдың туу», «Улуг-Хая», «УТКА-ның 25 чылы» совхозтарның маганы Хендергениң Өөден-Шөлге, Азала-Сугга чайлаар, саарыын чара семирп алып, хостарның сүт-бараан фермалары инектерин амаңаа тудуп, хөт сүттү саап ап турган. Ынчангаш аан-Арыгга сүт заводунче сүт сөөрткен машина-эртенги саалда соонда удур сөөртүп кааптарлар. Иээң удуртканым Жданов аттыг совхозтун малы аа-хораа сыңмастап турду. Чүгле чылгывыс бөмүң ажыг. Хөлүн эрттир көвүдөй бээр, Кызыл оннун «Тилелге» совхозтун (Ынчангы директору им Оранбалович Оюн) сүткүр хунажыныннарга ап ап-даа турдуvus.

1988-1989 чылдарның кыжы хары кылын, агаар-дузу берге болгаш, саар инектерге белеткеп ан сиген-ширбиливис часкаар төнүп, фермага саалдазы кудулап эгелээн. Бистиң совхозка дуза-рын районнун көдээ ажил-агый эргелелинден дин мен. Эргелелдин даргазы Николай Тимофеевич да совхозтарның директорларын чыгаш, мал таглаашкынының дугайында хурал эрттирген. Тиң совхозтун сүт-бараан фермазында байдалды илбирлап чугаалааш, чулуктуг мал чеми болур эвес силос-биле дузалаарын «Улуг-Хая» совхозтун директору Начын-оол Балчий-оол, «Күш-ажылдың туу» совхозтун директору Бадарчы Сенгевичей, «УТКА-ның 25 чылы» совхозтун директору аш-оол Намзырайович Чигжиттен диледим. Ол ажил-агыйлар удуртуп орап даргалар ажил-иш-айдалды билип, бергелерден үнер талазы-биле а-сүме солчуп, бот-боттарынга дузалажыр эки ылдыг чүве.

Начын-оол Доңгаквич элээн боданып оргаш: — Ам канчаар, дузалаар апаар. Бистер силерге ле чоок-тур бис. Арыг-Бажында бичежөк оңгарда муң хире тонна силос бар, ону алып болган-дыр ар ийин. Орнунга келир күзүн ол-ла хире силостан еткөп каар силер — диди. Ол силос оңгары кайда арын база айтып берди.

Дузалаанынга четтиргеним илереткеш, эртенінде г-Бажынга үш чүк машиналыг халдып кээри-виске берген силос оңгарының чанында база бир ос оңгарын бульдозер тракторлуг оолдар чаа да үстүрүп алган турлар. Олардан дуза дилээ-иске, биске бергени силосту оңгарынга оваалай-ггеринге белен кылдыр үстүрүп бердилер. Силос-

ту машиналарга долдур чүдүргөш, Хендерге кайы сен дээш чолаачылар хиг-ле диди. Мен районга ажил-херек бүдүрүп, ол-бо халдып хүнээш, Ак-Тал суурга орай кеез, караңгылап калганда чедип келдим.

Бажыңга аштанып-чөмненип олурумда, телефон кангырткайны берди. Ол кеез суурга харысалгалыг дежурный, Хендерге көдээ совединиң даргазы Екатерина Доңгаквич Агы долгап келди:

— Фермада кеезэки саалдаа тур мен, Тимофеевич. Халап болган, инектеривис бирээлеп, ийилеп кээп дүжүп туруп бердилер — деп дүвүрөп чугаалады.

Кончуг дүрген кеттинипкеш, фермаже чоруптум. Орук ара улуг зоотехниктин бажыңга баарывыс-ка, дем-не фермаже халып чоруй барган болду. Ферманың саар инектер кажазынче кире бээр-виске, шынап-ла, саар дээш баглап каан инектер шала кырында чыткылапкан болду, чамдыктарының аастарындан ак көвүк-даа үнүп турар. Инектер мүн-не дириг, шуут өлгөн инек чок боорга, сагыжым бичии оожургап келди.

Специалистер, кадарчылар, саанчылар инектерниң кээп дүжүп, аксындан ак көвүк үнүп турарының чылда-гаанын тодарадып шыдавадывыс. Районнун мал эм-чилеринче долгаар дээр, үш дүн ортузу караңгыда кым тайга-сын ажыр дораан-на кээр боор. Ам канчаар, дузалаптар чадаваз деп бодал-биле кеез саган сүттү кээп дүжкен инектерниң аксынык күш-биле кудар бооп дугуруштуvus. Ынчангаш инектерге чаа саган сүттү күш-биле ижирттивис — оон өске арга чок. Специалистер ээлчежи, инектерни дүне хайгаараар болганнар. Эртен даң бажында фермага кээримге, инектерниң байдалы мүн-не чүгээртээн, чамдыктары мырыңай бут кырында, коошпадан сиген боктанып чип дайнанып турлар. Өлгөн инек чок.

Ам-на харын элээн оожургап, фермада инектерни ашкарып-чөмгөрип, ажаап-тежээп турганын сайгарып чугаалашкаш, Арыг-Бажындан алган силоска каразып эгеледивис. Ол силосту элээн хөйү халка суп алгаш, чолаачы Геннадий Бора-Тараа-биле Кызыл хоорайже хап чоруптум.

«Тываагрохимлаборатория»-га чеде бергеш, ооң эргелекчизи Дона Гурьяновна Серяковага байдалды тайылбырлааш, силостун шынарын хынап бээрин диледим. Ол мени кончуг кичээнгеилг дынчааш, таптыг хынап бээрин аазап, дүш соонда чедип кел диди.

Айыткан үезинде лабораторияга чеде бээримге, Дона Гурьяновна:

— Инектеринер эзирип турганнар-дыр — дей-дир. Шуут кайгап кагдым. Инектер канчап эзирип бергени ол!

— Тоорук аразынга үнгөн конопляны кады силостап каарга, ону чиггеш, инектеринер «эзирээни» ол-дур. Чогум улуг айылы чок — деп, Дона Гурьяновна оожур-гаткаш, бо таварылгада силосту мал чөминге канчаар ажыглаарын тайылбырлап берди.

Арыг-Бажындан силосту шуптузун сөөртүп алгаш, лабораторияның сүмелээни езугаар ону өске мал чеми-биле таарыштыр холуп тургаш, инектеривиси онча-менди кыш ажырып алган бис.

Конопля деп чашпанның, кижиге хамаанчок, ады-гуузу малга безин кайы хире хоралыын ынчан херек кырында көрдүvus.

Петр НАЙДАН-ООЛ,
көдээ ажил-агыйның хоочуну.

Национал дылдар айтыры

ДЕМОКРАТИЯГА
ЧАГДЫНЫП...

Россияда национал чоннарның дылдарын факультатив кылдыр азы өөреникчиниң, ооң ада-иезиниң күзели-биле, оларның хостуг шилилгези-биле өөредир кылып каар деп саналды Күрүне Думазынче ооң алды депутады санал кириген.

Ындыг хоойлу төлөвилелин бирги номчулгада депутаттар хүлээп алган деп билер мен. Ону буруу шапкан кижилер «Шын» солунга бижип турдулар. Чамдык национал республикаларның парламент депутаттары аңаа удурланып, Күрүне Думазынче чагааларны чоруткан.

Бир эвес ындыг хоойлуну хүлээп аптар чүве болза, национал чоннарның дылы, чон боттары-даа чиде берип болур. Бо, шынап-ла, Россияның национал чоннарының ыдыктыг чүүлү — оларның дылынче, оларның хостуг эргезинче халдааны болур. «Хостуг шилип алышкын», «хостуг эрге», «демократия» деп сөстөрнүң утказын өскээр ажыглап, чонга хора чедирер дээн үрегдекчи кижилер чөпсек кылып алган. Бо сөстөр-биле чагдынып алган кижилерниң кылган ажил-херектерин, үүлгедиглерин суглуг караавыс-биле амыдыралга көргөн-не болгай бис.

Ийе, кижиге хостуг шилип алыр эргелиг. Ооң хостуу-биле соора шилип алган чүүлү чонга хоралыг, чоннун чиде бээринге чедирип болур. Кижилерниң меделериниң сайзыралы аңгы-аңгы, шуут меделери чок кижилер чоруур. Олар шын эвес шилилге кылып, чүнү-даа үүлгедип болур. Ынчангаш олар чонга хора чедирбесин дээш, хоойлудүрүмнү үндүрүп турар чылдагааны ол. Бистиң Тыва-да безин ындыг кижилер эңдерик, ажы-төлүн чүгле орус дылда өөредип турар, олары боттарының төрөөн тыва дылын билбес. Тыва чонга кайы хире хора чедирип чоруурун олар билбестер. Шынны, чөптүг чорукту, шын угланышкыны хоойлу-дүрүм-биле, «албан» деп сөс-биле углап-баштаар. Хостуг эрге дээш-ле, шупту чүвени сула салыптар болзуvusса, кижилер бажы-биле кылаштап, чүнү-даа үүлгедип, корум-чурум чок чорук, сандараашкын эгелээр. Октаргайда шупту чүве чурумнуг, хоойлулуг. Ынчангаш шынны камгалаан «албан» деп сөс, быжыг хоойлу-дүрүм, быжыг корум-чурум турар ужурлуг.

Бистер, национал чоннар, орус дылдыг Россияда чурттап чоруур болганывыста, орус дылды өөрениривис албан, боттарывыстың төрөөн дылывысты өөрөнмес болзуvusса, дылывыс-даа, боттарывыс-даа чиде берип болур бис, ону өөрениривис база албан. Школаарга оларны өөреникчилерге өөредир шактары дең турар ужурлуг. Хоойлуну шак ын-

чаар хүлээп алып болза эки.

Чамдык национал республикалар, чижээ, Татар Республика, боттарының үндөзүн дылын күрүне дылы кылып алгаш, ону орус школаларга база өөредип турар. Бөлүк ада-иелер уругларын татар дылга өөрөтпес бис, орус дыл өөрениринге шаптыктыг-дыр деп негелде кылган. Татар дыл өөредип турар дээш, прокуратура истеп-сүрүп эгелээн. Мында национал дылдарны, харын-даа чоннарны, до-рамчылаан чүүл бар эвестир бе? Ынчангаш национал дылдарны факультатив кылдыр өөредир деп хоойлу төлөвилелиниң тытып келгени бо. Кижиге бодаарга, национал республикада чурттап чоруур орус дылдыг чон, кады чурттап чоруур чоннун дылынга чугаалажып өөренип алырга, харын эки-даа ышкаш. Ол чорук чоннарны улам-на чоокшулаштырар, эл-найралын быжыглаар. Национал республикаларда чурттап чоруур орус чонда бис Россияның үндөзүн чону бис, өске чоннар чүгле бистиң дылывыска чугаалашсыннар дээр сагыш, национал дылдарны шала куду кылдыр көрүксээр хөөн бары чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш Россияда дыл политика-зы аскап, чаңгыс дылдың тергидели чоруп турар. Чаңгыс дылдың тергидели дээр-ле чаңгыс чоннун тергидели-дир. Ийе, орус дыл Россияның чоннарының харылзажып күрүне дылы болур, мен национал республикаларда чурттап чоруур чоннарның бот-боттарынга хамаарылгазының дугайында чугаалап тур мен. Кады чурттап чоруур чоннун дылын билбес, ол чон чүгле бистиң дылывыс-биле чугаалашсын дээр — ол чонну хүндүлүвес, бир чонну турамык хөөнче кирип, чоннарны дең эвес кылып турар. Ынчангаш хамык билишпес чоруктар, национал хөөннер, чөрүлдээлдер, үндүр, кири сывыртады дээн хомудалдар моон үнүп турар.

Кижиниң бодунун төрөөн дылынга өске нация кижиге чугаалажы бээр, ол кижини хүндүлээр боор. Тывалап арыг чугаалаар американ күдээвис Шон Куирк Тывада эң хүндүткелдиг кижиге апарган. Дыл билбесиниң багай салдарын, дыл билериниң эки салдарын амыдыралдан көрүп турар бис. «Өске дылды дыңнап билер — чоок төрөл, чугаалап билер — хан төрөл» дээр. Ынчангаш чоннарны хан төрөл кылып, национал республикаларда чурттап чоруур орус дылдыг чоннарның ажы-төлүн ол республиканың күрүне дылы кылып алган үндөзүн дылын школаларга факультатив кылдыр эвес, оода эвээш-даа шактыг кылдыр албан өөренир кылдыр хоойлуну ынчаар үндүрер болза эки. А үндөзүн чон бодунун дылын болгаш орус дылды өөренири албан.

Шыдыраа ОНДАР,
Кызыл хоорай.

Тываның Баштыңының хайгааралында

ХӨӨРЕДИП АЗЫ ЧАЖЫРЫП БОЛБАС

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның хереглекчилер хайгааралының удуртукчузу Анна Попова-биле Барыын-Хемчикте эпидемиологтук байдал дугайында чугааны кылган.

«РФ-тиң күрүнениң кол санитар эмчизи А.Ю. Поповага сагыш човаашкыны дээш четтирдим. Анна Юрьевна-биле Барыын-Хемчик кожуунда эпидемиологтук байдал дугайында чугаалаштывыс. Сибирь язавының айылынга удур хөдөөлишкinnerни болгаш хемчеглерни шын чорудуп турарывысты бадыткап, херек тарылга эмнерин садып алырынга дузалаарын аазады» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда

бижээн.

Тываның Баштыңы Кол редакторлар клувунуң ажылының үезинде журналистер-биле ужурашкаш, Барыын-Хемчик кожуунда болуушкунну хөөредип азы чажырып болбас деп демдеглээн.

«Амгы үеде Барыын-Хемчик кожуунга сибирь язавызын болдурбас дээш, карантин хемчеглерин тургускан. Бо хуннун байдалы-биле алырга, онза айыыл чок. Кожууннуң ийи чурттакчызы сибирь язавызындан аараан деп каразыттырган. Амдыызында чүгө догааштырган анализтер бар. Ынчангаш ол айтырыгны үзе шиитпирлээр дээш, шупту хемчеглерни чорудуп турар бис — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Ук аарыгның халдавыры кончуг өлбес

болгаш шыдамык дээрзи билдингир. Бо кожуунга 1934 чылда сибирь язавы өөскээн турган. Канчаар-даа аажок изиг хуннер база үргүлчүлүдиг чаъстар бо болуушкунга эккелгени чадавас. Кижилерниң амы-тынын камгалаан эмчилер эр хейлер, оон башка сибирь язавы өлүмгө чедирип болур айыылдыг аарыг. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, бис шын хемчеглерни чорудуп турарывысты бадыткаан. Барыын-Хемчик кожуунче мал эмчизи баштаан оперативтиг бөлүктү чорудар дугайында айтышкынгга атты салдым. Россияның хереглекчилер хайгааралының албанының регион эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак ол ажылды удуртур. РФ-тиң ведомство удуртукчузу Ольга Попова-биле харылзааны бодум тудар мен».

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Номчукчунуң сүмези

АЖЫКТЫГ АПААР ЧАДАВАС

Көк-Тейиниң дагаа фабриказының дыг-берге чымыштыг ажил-ижин бикелгеш, ажыктыг апаар чадавас амыдыралчы дуржулгамдан саг бижи олур мен.

Дагааны дыка хөй чылдар иштинде азы тудуп келдим. Дагаа чеминге немей бичил тарлыг элезин, бичиледир кескен сигени мей берип турарын сүмелээр-дир мен. Ур тараа чарбазы берип турар болза, чуур ээди сүүзүн чок болур.

Дагаа фабриказы куштарга четчир хөй тараа тарыыры-биле тускай тараа болза, улам эки. Куш азыраарыгга чүүлдер колдуу бо-ла-дыр.

Мария Тю

Шагаан-Арыг хо

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Так же у нас вы можете:

Посетить бассейн, физио кабинет, сделать справку на: права, работу, санитарную книжку, справку в школу, ВУЗ.

Большой перечень стоматологических процедур: лечение, протезирование, хирургия, чистка.

Консультация взрослых и детских специалистов:

пед. эндокринолог, педиатр, невролог, гинеколог, психолог, косметолог.

Все виды анализов крови в экспертной лаборатории ИХМИ.

ТОТАЛЬНОЕ СНИЖЕНИЕ ЦЕН на ВСЕ МРТ
1700 руб.

Звоните и записывайтесь прямо сейчас!

г. Минусинск переулок Ботанический 1 тел.: 8(391-32)450-03

Имеются противопоказания, необходима консультация специалиста

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Ч. Хольский кожуун Республики Тыва» извещает о возможности предоставления в соответствии со ст. 33 Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, место «Кес-Арт», с кадастровым номером 17:14:0501006, с общей площадью 20000 кв. м., разрешенное использование - ведение личного подсобного хозяйства в полевых участках.

Лицам, заинтересованным в предоставлении земельного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, от имени земельного и имущественного отношения администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-44.

Дата окончания приема заявлений: 25.08.2018

КУПЛЮ АВТО

по выгодной цене.
Тел. 8-923-385-7007

«Тываполиграф К»

Офис өрээлдерин арендага дужаап турар.
Тел. 8(39422)3-04-73-04-47.

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «ГАЗель-Некст», (термобудка, 2т.) по городу и за Саяны. Грузчики.
Тел. 8-905920-2290 Андрей

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «Хино» (3 т., будка) по городу и за пределы. Есть грузчики. Тел. 8-923-263-3618, 8-983-593-4967

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: 4,8 т., 25 куб.м. Межгород. 1,5 т. по городу Плотников С.В. Тел. 8-923-265-9802, 8-983-368-5054

Бригада «Авырал». СТРОИМ ДОМА, БАНИ, гаражи, евроремонт, гипсокартон, панели, ламинат, заливаем фундаменты. Качественно, в срок. Оплата по договоренности. Тел. 8-929-315-5748, 8-905-920-5748

БУРЕНИЕ СКВАЖИН на воду ОГРН 316171900058300 Работаем круглый

год 8-913-356-7502 Кредитование через АО ОТП Банк, АО «АльфаБанк»

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: по городу и району. Грузчики.
Тел. 8-929-316-4271

КУПЛЮ ЯПОНСКОЕ АВТО в любом состоянии, после ДТП, проблемные, неисправные.
Viber, Whatsapp 8-913-445-3999

КУПЛЮ ДОРОГО СТАРИННЫЕ: буддийские фигуры, восточный антиквариат, вазы, иконы и картины от 50 тыс. руб. Тел. 8-920-075-40-40 (antikvariat22@mail.ru)

КХН Кызылдың чер өрүмнээр компаниязы КУДУКТАРНЫ КАЗЫП КЫЛЫП ТУРАП. Кожууннарже үнүп турар.
Тел. 8-923-266-6104, 8-913-347-0005 ОГРН 311171925600012

Набираю группу монгольского языка. Тел. 8-923-543-9383

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая 6. Тел. 8-923-552-3932

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокерамика, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23.
Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилы. Доставка. Кредит Русфинанс Банк Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИМЕНТЕ комплектация на дома, бани, гаражи (стены наружные и внутренние, лаги, пол, потолок, крыша) по индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно. Адрес:

Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы. Тел. 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

ПРОДАМ самоблагодурстроенный теплый бревенчатый дом в бл. Каа-Хеме г. Кызыл. Имеется времянка 3х6 жилая теплая, ухоженная, баня, огород, сарай, угольник, вода в доме. Все в собственности. Стоимость... Торг. Без посредников. Тел. 8-913-353-3166

Малчыннар турлагларыгга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел. 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

Балгазынга ажилдап, чурттаар күзөлдүг эмчилер болгаш башкыларга база кижизиг өг-бүлөгө бажың элдиксеп тур мен. Ай санында свет өртөөн төлөп турар. Харылзажыр телефону: 8-923-269-6473, 8-901-019-6397, 8-923-261-0477. Бетон, тууйбу, пилломатериалдар,

цептик дээрбектери, ФБС блокошпалар садып турар. Тел. 83942240572, 89232619924.

Хуу чуртталга бажың алырынга ЧЕР УЧАСТОК садып турар.
Тел. 8(39422) 5-00-52, 8923-66

ХОЙ ДҮГҮН улуг өртөккө хул турар Мира 13. ГОРПО Баз чанында 9 дугаарлыг газе сөөлгү доктаамы.
Тел. 8-923-540-5491

ЧЫЛГЫНЫҢ ХЫЛЫН (чел, руктарын) эки өртөккө сад турар бис.
Тел. 8-913-343-6677.

48 размерлиг, эки байдалдыг жөн улус идик-хевин сады мен. Шуптузунуң өртөө 500ру 8-913-350-4202

РЕКЛАМА в газете «ШЫН». 8(39422)2-18-10, 89235522070, ☎ 89293589721

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун — 2-01-35. Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91. Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет, А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар). Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Н. Соян). Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94. Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б. Түлүш). Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак). Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалык коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн. Харчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко: 1). Солунда парлаттыг материалдар торларының бодалдары редакцияның туруту дүүшпейн барып болур. Айтыгын саннары өөскө-даа фактылары, дыңнадыглары дээш аял боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлалгаже дужааганы: график өзүгээр — 21.00, херек кырында — 15. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонне дэ